

NOBELMEDALJEN,
formgiven av
Erik Lindberg.

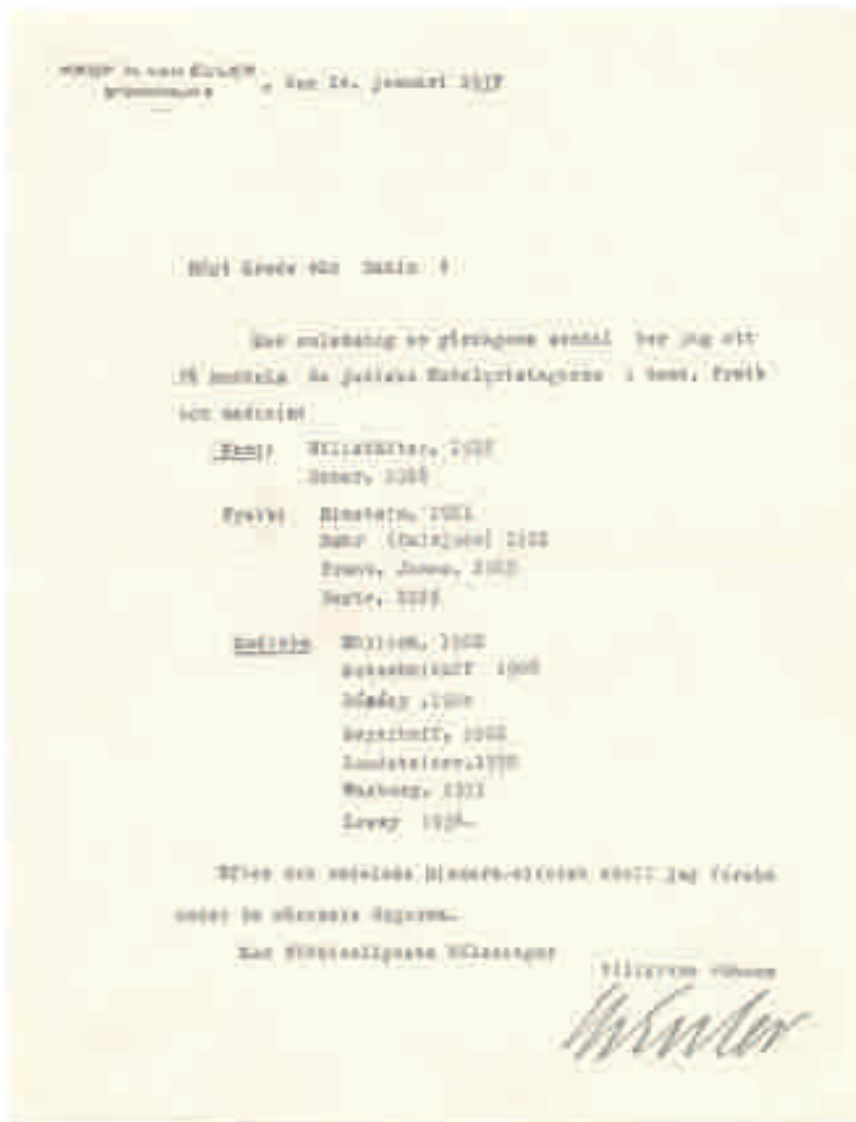
Nobelpriset och nazismen

Sven Widmalm

I Sven Hedins arkiv på Riksarkivet finns ett brev från kemisten Hans von Euler-Chelpin med en lista på judiska Nobelpristagare inom naturvetenskap och medicin. Brevet är daterat den 14 januari 1937, drygt två veckor innan Hitler kungjorde en lag som innebar ett förbud för tyskar att ta emot Nobelpriset. Förbudet motiverades av att Stortinget 1936 utsett den tyske pacifisten och regimmotståndaren Carl von Ossietzky till fredspristagare. Hedin arbetade vid denna tidpunkt med manuset till boken *Tyskland och världsfreden* (1937). Han skulle där skriva om bojkotten av Nobelprisen och även ta upp judepolitikens följder för den tyska vetenskapen, i ett kapitel som han fått hjälp med av von Euler. Det fanns sannolikt en koppling mellan Hedins och von Eulers intresse för judiska Nobelpristagare, arbetet med *Tyskland och världsfreden*, och bojkotten.

Många svenska akademiker hade ett positivt intresse för Tredje riket. Det innebar inte att de var "nazister". Det är över huvud taget svårt att använda den etiketten i ett svenskt sammanhang: de svenska nazistpartierna hade nästan inget stöd bland väljarna; praktiskt taget ingen inom samhällseliten framträdde öppet som nationalsocialist. I den mån etablerade akademiker alls gav sig in i den offentliga diskussionen om utvecklingen i Tyskland valde de som sympatiserade med Hitlerregimen oftast att förespråka en "neutral" attityd, gärna med hänvisning till den alltför ensidigt negativa bild av Tyskland som förmedlades i svensk press.

Hedin var kanske den mest kände bland framstående forskare utanför Tyskland som gav nazistregimen offentligt stöd. von Euler-Chelpin höll en lägre profil men agerade under i stort sett hela nazistperioden inom olika organisationer och som privatman för den tyska regimens sak. Han var till exempel ordförande i den så kallade Tyska kolonin – en nazifierad paraplyorganisation för olika föreningar för tyskar i Sverige. Bojkotten blev särskilt

BREV OM JUDISKA NOBELPRISTAGARE från Hans von Euler-Chelpin till Sven Hedin 1937.

problematiske för män med deras ställning och inställning eftersom de tvingades inta en kritisk position i förhållande till nazistregimen, som de i andra sammanhang stödde. Det gällde även Fredrik Böök, som också hade en mestadels positiv syn på Hitlerregimen. Han skrev en kritisk artikel i *Svenska Dagbladet* om bojkotten, en text som, enligt författaren och pacifisten Mia Leche Löfgren, ”doftade av rosor från det milda gissel med vilket han smekte sina nazistiska vänner”.

LUNCHINBJUDAN från paret von Euler till Sven Hedin 1935.

Böök, Hedin och von Euler-Chelpin var centralt placerade inom Nobel-systemet. Böök var ledamot av Svenska Akademiens Nobelkommitté; Hedin var medlem av både Svenska Akademien och Vetenskapsakademien; von Euler var själv Nobelpristagare (1929) och hörde till de mest inflytelserika inom Nobelkommittén för kemi. De två senare hade dessutom kontakter i det nazistiska ledarskiktet. Hedin påstods vara Hitlers favoritförfattare och han fick vid ett antal tillfällen audiens hos honom i Berlin. von Euler hade lärt känna Hermann Göring under första världskriget och höll kontakten med honom under nazistperioden, bland annat i egenskap av medlem i den av Göring instiftade akademien för flygforskning. Att von Euler när Rudolf Hess 1935 besökte Stockholm bjöd honom och Hedin på lunch betyder kanske inte att svenskarna hade någon nära kontakt med Hitlers ställföreträdare. Men händelsen illustrerar att de hörde till den grupp ledande representanter för tysk-svensk samverkan som vid behov kunde mobilisera kontakter inom det nationalsocialistiska partiets högsta skikt. Hedin tackade för övrigt nej till en liknande inbjudan från von Euler i samband med inrikesminister Wilhelm Fricks besök i Stockholm i november 1937 – han påstod sig ha fått sammanlagt fem sådana inbjudningar och ansåg att rikministern också borde få se nya ansikten.

Många ledande svenska forskare intervjuades i pressen i samband med att bojkotten tillkännagavs, och de flesta av dem var fördömande. Några enstaka uttalade sig också negativt om att den norska Nobelkommittén gjort ”partipolitik” av Nobelpriset. Ingen tog Hitler mer i försvar än Hedin. Enligt honom var priset till Ossietzky en ren förolämpning, som tyvärr fått följder också för de oskyldiga svenskarna som ”i 36 år vid valet av pristagare ådagalagt en objektivitet, ett rättfärdighetskrav och en skrupulös saklighet som aldrig svikit det åt dem anförtrodda ansvaret”. Hedin drog slutsatsen

BLAND LEDAMÖTERNA av Svenska Akademien som här karikerats av Ragnvald Blix för *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 1937 märks både Sven Hedin och Fredrik Böök. Bildtexten lyder: "För att vara lojala mot tyskarna borde vi väl förbjuda våra egna medlemmar att mottaga nobelpris."

att utdelandet av fredspriset borde överlåtas åt "svenska män om vilkas opartiskhet och objektivitet intet tvivel kan råda, vilket parti de än må tillhöra".

I några fall välkomnades förbudet för tyskar att ta emot Nobelpriset. Att Hitler i samband med detta beslut instiftade ett nytt stort pris avsett enbart för tyskar, föranledde fysikern Carl Wilhelm Oseen att ironiskt gratulera honom till ett beslut helt i Nobels anda. Herbert Tingsten menade att det vore "irrationellt att beklaga ett så logiskt och klagörande beslut". Nobelpriset stod ju för ideal som gick på tvärs mot nazisternas. Både Tingsten och filosofen Hans Larsson påpekade att det också var logiskt att Hitler tog avstånd från Nobelpriset eftersom det knappast längre kunde tilldelas judar i Tyskland.

Omedelbart framfördes alltså tolkningar i svensk press som gick ut på att bojkotten kunde kopplas till regimens antisemitism. Många judar hade redan fått priset, vilket von Euler-Chelpins lista ju visar. Bland dem fanns Albert Einstein, en certifierad statsfiende som dessutom representerade en vetenskaplig inriktning som av ledande nazistiska forskare utmålades som judisk till sin natur.

Om vi ser på von Euler-Chelpins lista hörde Albert Einstein och Niels Bohr till den moderna teoretiska fysikens förgrundsgestalter. James Frank och Gustav Hertz hade gett viktiga experimentella bidrag till kvantfysiken. Den nazistiska och antisemitiska falangen inom tysk fysik (som ibland fick

just den beteckningen och ibland kallades ”arisk fysik”), under ledning av Nobelpristagarna Philipp Lenard och Johannes Stark, menade att relativitetsteorin och kvantfysiken var judiska påfund utan praktisk nytta eller experimentell förankring. De framhöll i stället värdet av en särskild tysk vetenskaplig tradition som var pragmatisk, experimentell och nyttoinriktad (”innovation”, med dagens terminologi). Stark menade dessutom att skillnaden var moralisk. De dogmatiska teoretikerna spred sitt budskap genom ihärdig propaganda och genom att i alla lägen framhålla sin egen förträfflighet; de äkttyska fysikerna arbetade däremot osjälviskt för att skapa en sann bild av verkligheten.

När bojkotten proklamerades var den ariska fysiken fortfarande inflytelserik (senare hamnade rörelsen i onåd). Philipp Lenard hade just gett ut sitt fyrbandsverk *Deutsche Physik* där han hävdade att vetenskapen är rasmässigt betingad. Han hade dessutom engagerat sig i det nystartade forskningsinstitutet för judiska frågor i München, där han företrädde naturvetenskaperna. I den första volymen av institutets årsskrift *Forschungen zur Judenfrage* publicerade han en antisemitisk diatrib som till stor del fokuserade på Nobelpriset. Genom att ”befrämja den judisk-internationalistiska andan”, skrev Lenard, hade priset orsakat stor skada, inte minst på de tyska högskolorna.

En av de svenska forskare som kommenterade bojkotten nämnde att han och andra fått förfrågningar från Tyskland angående judiska Nobelpristagare, och även om vilken härstamning medlemmarna i Nobelkommittéerna hade. *Dagens Nyheter* skrev att frågorna kom från forskningsinstitutet i München och att det rörde sig om en undersökning ledd av Lenard angående judiskt inflytande inom vetenskapen. Tidningen kommenterade saken i en ledare och drog slutsatsen att bojkotten inte främst handlade om Ossietzky utan att den snarast hade antisemitisk grund.

Inom Nobelkommittéerna var förskräckelsen över bojkotten stor – en tydlig politisering av Nobelpriset ville ingen se. Hans von Euler-Chelpin förde indirekta förhandlingar med regimen i Tyskland via envoyén i Stockholm, Victor, Prinz zu Wied, och varnade då för att en bojkott enbart skulle gynna Tysklands fiender, bland annat genom att fler Nobelpris antagligen skulle gå till dem, varför deras inflytande skulle öka. Han uttryckte det som att ”andra nationer och raser” därigenom skulle få nytta av bojkotten, och strök alltså regimens antisemitiska politik medhårs. Liknande kontakter förekom från Karolinska institutets sida, och även Böök gjorde ett misslyckat försök att påverka Hitler via Hermann Göring.

Men 1939 belönades trots allt tre tyska naturforskare med Nobelpris: en i medicin och två i kemi (de båda senare nära kolleger till von Euler). von Euler gjorde sitt bästa för att mildra reaktionen i Berlin, utan någon påtaglig effekt. Joachim von Ribbentrop föreslog visserligen att de tre skulle

få ta emot sina pris, men bara om pengarna fördes över till en svensk nationalsocialistisk organisation. Det var inte ett realistiskt förslag och resultatet blev i stället en mindre diplomatisk kris där Ribbentrop fullständigt avfärdade tanken att Vetenskapsakademien och Karolinska institutet var självständiga organisationer som fattade självständiga beslut. Hade den svenska regeringen bara velat det, hade den naturligtvis kunnat stoppa prisen till tyskarna, enligt Ribbentrop.

De naturvetenskapliga Nobelprisutdelande institutionerna följde alltså inte Hitlers diktat. Men det var onekligen anmärkningsvärt att man strax efter krigsutbrottet beslöt att ge naturvetenskapliga pris till tre tyskar, vilket von Euler också påpekade. Han menade att beslutet skulle ses som en särskilt kraftfull markering av prisutdelarnas objektivitet och likaså ett bevis på den tyska vetenskapens excellens. Hitler borde inse värdet av ett sådant erkännande. Men det gjorde han inte, trots att von Euler alltså försökt övertyga regimen om att bojkotten skulle skada dess syften, också raspolitiskt.

Ett genomgående tema bland de svenskar som kritiserade bojkotten av Nobelpriset utifrån en mestadels positiv syn på Hitlerregimen, var att prisen stod över politiken. Man hoppades kunna övertyga Hitler om att en sådan inställning dessutom var till fördel för Tyskland eftersom den tyska vetenskapen rent objektivt var mer framstående än andra länders – en argumentation som Hedin drev i *Tyskland och världsfreden*: ”Nobelprisen äro internationella, de omfatta alla jordens folk utan åtskillnad. Bland dem stå tyskarna främst.” Denna episod blir därmed en sällsynt tydlig illustration av hur *politisk* föreställningen om vetenskapens opolitiska karaktär är.

★

Denna essä bygger delvis på Sven Widmalm, ”Nobelpriset och Tredje riket: Fredrik Böök, Hans von Euler och neutralitetens retorik”, i Gunnel Furuland m.fl. (red.), *Spänning och nyfikenhet: Festskrift till Johan Svedjedal* (Möklinta, 2016). Svensk-tyska förbindelser inom vetenskap och kultur under nazitiden behandlas i Maria Björkman, Patrik Lundell & Sven Widmalm (red.), *De intellektuellas förräderi? Intellektuellt utbyte mellan Sverige och Tredje riket* (Lund, 2016). Citaten är hämtade från Mia Leche Löfgren, *Hård tid* (Stockholm, 1946), 310; Sven Hedin, ”Hedin om Hitlers Nobelbeslut: Låt svenskarna ge fredspriset”, *Dagens Nyheter*, 1 februari 1937; Sven Hedin, *Tyskland och världsfreden* (Stockholm, 1937), 256; ”Herbert Tingsten: Irrationellt att beklaga ett så logiskt beslut”, *Stockholms-Tidningen*, 31 januari 1937; osignerad, ”C.W. Oseen: Beslut i Nobels anda som hälsas med glädje”, *Dagens Nyheter*, 31 januari 1937; Philipp Lenard, ”Botschaft von Philipp Lenard”, *Forschungen zur Judenfrage* (Hamburg, 1937), 41; brev från Hans von Euler till Victor, Prinz zu Wied, 3 maj 1937, Auswärtiges Amt, Politisches Archiv, 627 (Berlin).